

Zlata Živaković-Kerže

(Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,
Slavonski Brod)

OD ŽIDOVSKOG NASELJA U TENJI DO SABIRNOG LOGORA

UDK 323.15(497.5 Tenja=411.16)''194''

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 8. 3. 2006.

Autorica na temelju arhivskog gradiva donosi podatke o osječkom židovskom naselju, izgrađenom u Tenji nadomak Osijeka (travanj – kolovoz 1942.), njegovu osnivanju, životu zatočenika u naselju, pretvaranju židovskog naselja u sabirni logor te o odvođenju zatočenika u logore i o zatvaranju sabirnog logora. Ovaj rad unosi u hrvatsku historiografiju potisnuta pamćenja na najtragičniju sudbinu Židova Osijeka, stogletnih građana grada uz Dravu.

Ključne riječi: Židovi, židovsko naselje, Osijek, Tenja, zatočenici, sabirni logor

Ustaška se ideologija ne može prosuđivati mimo ideologije fašizma i nacionalsocijalizma. Naime, djelovanje NDH prožeto je ustaškim terorom pa se mora promatrati kao sastavni i nerazdvojni dio tih ideologija jer je ustaško poimanje „nacije“ uzdizalo pravo glavne, najveće, etničke skupine nad pravom manjine pa je neosporna činjenica da su najrazličitiji oblici terora, koji je iz toga proistjecao, bili temeljno obilježje cjelokupne ustaške vladavine. U razvoju vlastitog rasnog i nacionalnog zakonodavstva, čija je proklamacija uslijedila ubrzo nakon uspostave NDH, proglašene mjere su bile prvenstveno usmjerene protiv Židova, Srba i Roma. Pri tome ustaški antižidovski zakoni¹ nisu bili neka posebna pojava; mora ih se promatrati u kon-

¹ Kronološkim redom nizale su se Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941.; Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. travnja 1941.; Naredba o zaposlenju ženskih osoba u nearijskim kućanstvima od 6. svibnja 1941.; Nadopuna naredbe o zabrani uposlenja arijskim osobama u nearijskim kućanstvima od 16. svibnja 1941.; Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. lipnja 1941.; Naredba o ustrojstvu i radu rasnopolitičkog povjerenstva od 4. lipnja 1941.; Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki od 4. lipnja 1941.; Zakonska naredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka od 5. lipnja 1941.; Zakonska odredba o prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća od 5. lipnja 1941.; Provedbena naredba o obveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća od 5. lipnja 1941.; Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja od 4.

tekstu onodobne zbilje, tj. osovinskog partnerstva NDH i njemačkog Reicha te fašističke Italije. Ustaše se nisu obazirale na međunarodne konvencije ili obveze jer su masovni teror formalno ozakonili proglašenjem zakonskih akata. „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“ i „Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“ od 30. travnja 1941. naznačile su da je „NDH nacionalna država i da samo arijevci imaju pravo da u njoj zauzimaju odgovorne položaje i da ravnaju njezinom sudbinom“. Budući da su se spomenute odredbe temeljile na postulatu da se „narodna država osniva na dosljednom provođenju principa narodnosti“ te da „specijalna hrvatska rasa ne postoji“, rabio se izraz „arijsko porijeklo“. Kao rasne manjine koje su se razlikovale od hrvatskog naroda navedeni su „Židovi, Srbi i Cigani“. Stoga je u skladu s tim zakonskim odredbama vlada NDH smatrala da je konačni cilj arijske države rješavanje „narijskog elementa, napose Židova“ i da stoga država mora nastupati kao instrument vladajuće nacionalne zajednice. Tumačeći vladinu politiku, ministar pravosuđa i bogoštovlja *Mirko Puk*, prikazao je „Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti i zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“ kao logičan rezultat ustaškog modela vladanja po principu „jedan vođa i jedan narod koji vlada u državi“. I sve potonje zakonske odredbe koje su se odnosile na pravni i imovinski status Židova u NDH čin su uspostavljene ustaške vlasti. Naime, tvorci zaokružene i sustavne zakonske koncepcije bili su poglavlник dr. *Ante Pavelić* i vlada NDH. Radi dosljednog vođenja unutrašnje politike, po uzoru na nacionalsocijalistička iskustva, ustaški je režim osnovao niz političkih i policijskih ustanova za učvršćivanje i očuvanje poretka: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR),² potom Ustaška nadzorna služba (UNS)³ s redarstvima, obavještajne službe i Ustaška obrana. Pri tome je Ustaška obrana imala specijalan zadatak: osnivanje, organiziranje, djelovanje i osiguranje zatvora i logora.⁴

lipnja 1941.; Odredba o preuzimanju i upravi židovskih stanova zgrada i imanja od 27. kolovoza 1941.; Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 6. listopada 1941.; Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore od 25. studenoga 1941.; Zakonska odredba o nadležnosti za rješavanje židovskih pitanja od 17. veljače 1942.; Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine od 30. listopada 1942.

² Odjel je Ministarstva unutarnjih poslova, a djelokrug rada Ravnateljstva bio je rad na organizaciji redarstvene službe i redarstvenih oblasti; Odredba o osnivanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH objavljena je u Narodnim novinama 7. svibnja 1941., a Provedbena naredba o ustrojstvu i poslovanju Ravnateljstva za javni red i sigurnost za NDH u Narodnim novinama dva tjedna potom (21. svibnja 1941.).

³ Zakonskom odredbom o Ustaškoj nadzornoj službi, objavljenoj u Narodnim novinama 26. kolovoza 1941. godine, osnovana je samostalna ustaška policija, koja je predstavljala specijalnu ustašku ustanovu ustaškog pokreta.

⁴ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Povijest NDH kao predmet istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2002., 706.; Narcisa LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski sabirni logori 1941. – 1942. godine“, *Povijesni prilozi*, 4, Zagreb, 1985., 3-4.; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske*, Zagreb,

Život Židova u Osijeku od travnja 1941.

Njemačke su jedinice u Osijek ušle 11. travnja 1941., dan nakon proglašenja NDH. Pošto je građanstvu objavljen proglas „da dočeka njemačku vojsku“, prve motorizirane odrede njemačke vojske dočekali su domaći Nijemci oduševljeno. Već sljedećeg dana na većini zgrada zavijorile su se njemačke zastave s kukastim križevima a i hrvatske trobojnice sa šahovnikom, a to je najavilo za mnoge stanovnike novonastale države, posebice za Židove, početak mučnog i tragičnog razdoblja. U takvim prilikama prestalo je djelovanje obje osječke Židovske bogoštovne općine. Gotovo ništa nije ostalo od raznovrsnog općinskog, prosvjetnog i društvenog prijeratnog djelovanja. Bile su prekinute i prijeratne veze što su ih općine održavale sa židovskim organizacijama izravno ili preko Saveza jevrejskih bogoštovnih općina u Beogradu. Iako je sredinom svibnja 1941. obnovljen rad gornjogradske Židovske bogoštovne općine djelovalo se u novonastalim okolnostima samo u svrhu preživljavanja.⁵

Od travnja pa do srpnja 1941. na području NDH, pa tako i u Osijeku, nije se moglo uopće govoriti o nekom urednom redarstvenom postupku. U tom je razdoblju na osječkom redarstvu uhićeno nekoliko stotina osoba za koje nisu postojali nalozi za uhićenje. Pri tome je i u Osijeku obrazac za protužidovstvo bio standardan i uobičajen: događaj u kojem je na bilo koji način sudjelovao neki Židov generalizacijom se odnosio na sve Židove ili pripisivao svim Židovima, optužujući ih pri tome kao kapitaliste, plutokrate, komuniste, masone i slično. Pogoršan položaj osječkih Židova znatnije se osjetio od sredine svibnja 1941. kada je u Osijek iz Berlina došao *Branimir Altgayer*,⁶ prijeratni vođa Kulturnog i dobrotvornog udruženja Nijemaca (Kultur und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen) na području Savske Banovine, a potom Banovine Hrvatske te predsjednik Kulturbunda u Osijeku, koji je, ne čekajući da NDH donese tražene zakonske propise o uređenju pravnog

1978., 79.; N. KISIĆ-KOLANOVIĆ, „Podržavljenje imovine Židova u NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., Zagreb, 1998., 431.; Davor KOVAČIĆ, „Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2005., 92-98.

⁵ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Republički sekretarijat unutrašnjih poslova (dalje RSUP), 013.1./44. Dosje Andrije Artukovića, Zapisnik preslušavanja Stjepana Vukovca od 31. V. do 6. VI. 1952., kutija 54.; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Osijek, 2005., 129, 130.

⁶ Altgayer je od prosinca 1941. državni ravnatelj pri Predsjedništvu vlade NDH, a od siječnja 1943. državni je tajnik pri Predsjedništvu vlade NDH i unaprijeđen je u čin pričuvnog pukovnika Ustaške vojnice. Odlikovan je od poglavnika Pavelića (s pravom na zvanje Viteza). Kratko je boravio sredinom 1943. i na Istočnom bojištu. Nakon završetaka Drugoga svjetskoga rata pobjegao je u Austriju odakle su ga Britanci u rujnu 1946. izručili Jugoslaviji. Okružni sud u Zagrebu osudio ga je 1950. na smrtnu kaznu strijeljanjem. Kazna je izvršena 15. svibnja te godine. (Vidi: Vladimir GEIGER, „Altgayer, Branimir“, *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945.*, Zagreb, 1997., 7.; V. GEIGER, *Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, 2002., 77.).

položaja njemačke manjine,⁷ utemeljio 13. travnja 1941. krovnu udrugu „Die Deutsche Volksgruppe in Kroatien“, tj. Njemačku narodnu skupinu u NDH. Na čelu Volksgruppe nalazilo se Volksgruppenführung (Vodstvo Njemačke narodne skupine), koje je u početku imalo sjedište u Zagrebu, a potom u Osijeku. S obzirom na odnose NDH i Njemačkog Reicha članovi Volksgruppe surađivali su s vlastima NDH i ustaškim pokretom te su se vlasti NDH na Volksgruppnu čvrsto oslanjale.⁸

U danima i mjesecima nakon uspostave NDH u Osijeku su učestali progoni i sve češća uhićenja Židova i Srba, u kojima su izravno sudjelovali pripadnici Volksgruppe, odnosno Mannschaft-a.⁹ Od tada je u postupcima ustaške vlasti službeno i počelo razdoblje istrebljenja židovske rase (Židova) ovdašnjom primjenom načela nacionalsocijalističke stranke „da ni jedan Židov ne može biti član nacije; da je svaki Židov zakleti neprijatelj njemačkoga naroda i tko stane na njihovu stranu prelazi u tabor neprijatelja; da se židovski problem može riješiti samo onda kada više ne bude bilo ni jednog Židova u Njemačkoj ili na evropskom kontinentu; da se vodi bitka protiv Židova cjelokupnom energijom sve do pobjedonosnoga kraja“. U tim akcijama i progonima u Osijeku, posebice protiv Židova, sinkronizirano su sudjelovali pripadnici Njemačke narodne skupine, kojima su se jednim dijelom pridružili i domaći elementi, tj. Osječani – Hrvati, Nijemci i drugi. Aktivno su sudjelovali i u svim protužidovskim manifestacijama. Masovnu antisemitsku promidžbu provodila je Njemačka narodna skupina izdavanjem devet novina na razini NDH među kojima su se antisemitizmom posebice isticali političko-informativni tjednik „Slawonischer Volksbote“ potonji „Grenz-wacht“, glavni organ, „Gemeinschaft“, mjesečnik za organizacijska pitanja, „Volk am Pflug“, tjednik za seljačko gospodarstvo, ilustrirani tjednik „Neue Zeit“ i „Fanfare“, ilustrirani mjesečnik njemačke omladine. I lokalne novine „Die Drau“, koje su izlazile u Osijeku, uz tadašnje hrvatske novine, gotovo su svakodnevno objavljivale članke s naslovima poput: „Protiv Židova treba poduzeti najstrože mjere“ ili „Bez rješenja židovskog pitanja nema konačnog smirenja u jugoistočnom prostoru“ ili poput članka „Židovski problem u Hrvatskoj“ u kojem je objavljena izjava ministra unutrašnjih poslova NDH

⁷ Zakonska odredba o privremenom pravnom položaju „Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ objavljena je u Narodnim novinama 21. lipnja 1941.

⁸ HDA, 306, Zemaljska komisija za ratne zločine okupatora i njihovih pomagača (dalje ZKRZ), Serija ZKRZ Opći spisi Glavnog urudžbenog zapisnika (dalje GUZ), 1944. – 1947., br. spisa 2235, (2-45), Zapisnik okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku – saslušanje dr. iur. Pavla Vinskog, 7. 09. 1945., 329; V. GEIGER, „Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., Zagreb, 1999., 596-598.

⁹ U ovom slučaju (die Mannschaft) riječ je o pojmu vezanom uz vojnu službu, jer ima i drugih značenja te riječi. Naime, tu je riječ o svim vojnicima neke jedinice izuzevši časnike. (Vidi: *Wahrig Kompaktwörterbuch der deutschen Sprache*, Bertelsmann Lexicon Institut, München, 2002.)

dr. *Andrije Artukovića* „...da će Hrvatska vlada riješiti židovski problem na isti način, kao što je to učinila njemačka vlada“. Ti i slični tekstovi svakodnevno su pozivali na otvoreni progon Židova u gradu.¹⁰

Budući da su predstavnici Trećega Reicha prepustili od travnja 1941. do kolovoza sljedeće godine rješavanje „židovskog pitanja“ na području NDH ustaškim vlastima, i u Osijeku je to vrijeme obilježeno otvorenom diskriminacijom i napadima na Židove, prisiljavanjem na teške i ponižavajuće radove te razne oblike maltretiranja i šikaniranja. Česta su bila sknavljenja grobova na Židovskom groblju uz Čepinsku cestu (danas Ulica Leopolda Bogdana Mandića), uništavanja židovskih trgovina, poduzimane su kontribucije, pljačke, spaljena je i gornjogradska sinagoga, a organizirane su i ostale protužidovske manifestacije. U tim i sličnim akcijama posebice su se isticali „pripadnici njemačke momčadi“ koji su s nalogom ulazili u židovske stanove te „milom ili silom“ uzimali umjetnine predajući ih potom „u tzv. Muzej Volksgrupe“. Istodobno su grupe Njemačke narodne skupine predvodile demonstrante na gornjogradske Trg dr. Ante Pavelića (današnji Trg Ante Starčevića), gdje su palili knjige židovskih, i ne samo židovskih pisaca, pjevali protužidovske pjesme, govoreći pri tome „prigodne govore protiv Židova“. Zbog brojnih diskriminacija život Židova u Osijeku bio je na granici nepodnošljivosti. Za svaku sitnicu morali su moliti za dozvole, aktom od 8. svibnja 1941. Židovima i Srbima naređeno je da se isele iz „elitnih dijelova grada“, a uveden je i policijski sat po kojem su se mogli kretati po gradu od 6.00 do 21.00 sat. Još suroviji odnos prema Židovima izražavali su članovi Njemačke narodne skupine nakon 21. lipnja te godine kada je objavljena „Zakonska odredba o privremenom pravnom položaju Njemačke narodne skupine“. Tom odredbom i svim potonjim¹¹ objavljenim u Narodnim novinama, službenom glasniku NDH i Verordnungsblattu, organu Njemačke narodne skupine u NDH, Nijemcima, pripadnicima Njemačke narodne skupine na području NDH, priznata su sva prava i zagarantirana im je bila potpuna ravnopravnost s hrvatskim narodom. Dobili su mogućnost da svugdje i uvijek mogu javno iskazivati svoje nacionalne i ideološke osjećaje i uživati neograničeno pravo djelovanja u političkom, gospodarskom, zdravstvenom, kulturnom, prosvjetnom, socijalnom, upravnom, sportskom i inom životu. Kori-

¹⁰ HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija 10, br. spisa 2235 (1-45), Referat br. 11.; br. spisa 2235 (2 / 3-45), 403.; Marko NAJMAN, „Stradanje osječkih Jevreja“, *Mi smo preživeli ... 2. Jevreji o holokaustu*, Beograd, 2003., 207-210.; V. GEIGER, „Saslušanje Branimira Altgayera ...“, n. dj., 599-600.; Mario JAREB, „Promidžba Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice 2005*, Osijek, 2005., 207, 210.

¹¹ „Zakonska odredba o privremenom pravnom položaju Njemačke narodne skupine u NDH“ (21. 06. 1941.), „Zakonska odredba o njemačkom školstvu“, „Zakonska odredba o upotrebi njemačkog jezika, njemačke zastave i njemačkih simbola u NDH“, „Zakonska odredba o činovnicima i namještenicima njemačke nacionalne pripadnosti u javnoj službi NDH“ i „Zakonska odredba o formiranju Einsatzstaffela, oružanih snaga skupine“.

steći se povlaštenim položajem zatražili su od vlasti „da im se dodijeli podržavljena imovina Židova i Srba“.¹²

Antižidovske zakonske odredbe i druge mjere, čija je primjena dramatično utjecala na položaj Židova u tjednima i mjesecima koji su slijedili primjenjivane su tako brzo da se osječki Židovi, žrtve tih odredaba i mjera, nisu snalazili, a sve je bilo usmjereno prema konačnom uništenju židovstva. Bilo je sve očitiije da bi morali napustiti grad, pa su malobrojni najodlučniji napustili Osijek, pa i Hrvatsku. Bilo je i onih koji su to željeli učiniti, ali za odlazak nisu imali dovoljno novaca; nisu imali ni veza ni rodbine na koju bi se mogli osloniti; odgađali su bijeg nastojeći prvo smjestiti ostarjele roditelje, zbrinuti oboljele ili djecu jer je s njima bilo teško neprimjetno otići. Stoga je veći dio Židova ostao u Osijeku, gdje se morao pokoravati svim odredbama i naredbama.

Židovsko naselje u Tenji

I u 1942. obrazac za antisemitizam bio je prepun učestalih progona.

Doduše, od uhićenja i deportiranja osječkih Židova u kolovozu 1941.¹³ većih odvođenja u logore do druge polovice 1942. godine nije bilo, iako su ustaške vlasti i nadalje bile usmjerene na istrebljenje židovske rase. Stoga je Vojni odsjek Zapovjedništva osječkog divizijskog područja u svom izvješću od 28. rujna 1941. navodio da poduzete mjere protiv osječkih Židova ne zadovoljavaju jer, usprkos provedenim mjerama, još uvijek imaju doticaja sa širokim narodnim slojevima te da bi ih trebalo izolirati. Iako su se Židovi držali vrlo povučeno i mirno, po izvješću od 11. studenoga te godine, „Trebalo bi ih, međutim, potpuno odstraniti iz hrvatske sredine, pa će i time svaka štetna promidžba od strane od njih biti u korijenu ugušena i onemogućena.“¹⁴ U duhu napisanoga početkom 1942. izdana je direktiva Ustaške nadzorne službe (UNS), temeljena „na potpunom odstranjivanju Židova iz hrvatske sredine“ pa je župan Velike župe Baranje dr. iur. *Stjepan Hefer* odlučio, a u sporazumu sa stožernikom župe, Župskom redarstvenom oblasti i gradskim poglavarstvom, da se „pitanje Židova u Osijeku i okolici riješi tako da se na trošak Židova izgradi posebno židovsko naselje“. Vijest da će

¹² Popis pripadnika Volksgruppe, koji su se istakli u progonima osječkih Židova; „Otvaranje prve njemačke učiteljske škole“, *Hrvatski list*, Osijek, 5. 12. 1941., 16.; V. GEIGER, „Nijemci Đakova i Đakovštine u Kraljevini SHS / Jugoslaviji“. *Kolo Matice Hrvatske*, 4, Zagreb, 1997., 207-208.; ISTI, „Nijemci Đakova i Đakovštine u Drugom...“, 399-400, 412, 413.; I. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 106.

¹³ Grupa od 500 osječkih Židova odvedena je u logore početkom kolovoza 1941. godine. Uhićeni su u noći 30. na 31. srpnja te godine „zbog opasnosti za javni poredak i mir“ zatvoreni u kasarni u Tvrdi i 7. i 9. kolovoza 1941. transportnim vlakovima poslani u sabirni logor „Zagrebački zbor“, a potom u logor u Gospić te nekoliko dana kasnije iz Gospića odvedeni u logor u Jadovnu, gdje su usmrćeni.

¹⁴ *Građa za historiju NOP Slavonije*, I., Slavonski Brod, 1962., 186, 225, 226.

se Židovi, koji su do tada po napisima u „Hrvatskom listu“, osječkim dnevnim novinama, „uživali izvjesne privilegije u gradu“, morati iseliti iz Osijeka uslijed novonastalih mjera, dospjela je do osječkih Židova krajem veljače 1942. godine. Iako bi, po tim saznanjima, nastanjivanjem Židova izvan grada počela njihova još otvorenija izolacija od ostalih stanovnika Osijeka odbornici Židovske bogoštovne općine saznali su „da će, navodno, morati stanovati u barakama, koje će sagraditi Općina o vlastitom trošku“. Nepripremljeni i iznenađeni s tim saznanjima članovi Odbora Židovske bogoštovne općine *Slavko Klein, Vilim Sternberg, Julio Sternberg, Andrija Bandi Ripp, Vlado Grünbaum, dr. iur. Marko Leitner, Žiga Wolner, Žiga Mautner, Šandor Aufferber i Rudolf Beck* predvođeni pročelnikom dr. iur. *Belom Friedmannom* „mirne su glave“ prihvatili i taj dodatni „novčani udar“ jer su u to vrijeme skrbili za oko 3.000 žena i djece u Sabirnom logoru u Đakovu. Unatoč potpunom osiromašenju (kontribucija, podržavljenje, tj. pljačkanje židovske imovine i drugo), otpuštanja iz državnih službi, sveopćih zabrana, nošenja židovskog znaka, hapšenja i deportiranja, preseljenja na periferiju Osijeka i drugih „zakonskih mjera usmjerenih prema Židovima“, optimizma je i nadalje bilo među osječkim Židovima i članovima Općine pa „ta moguća odluka vlasti nije prihvaćena previše drastično“ jer su do njih svakodnevno dopirale vijesti o strahotama u koncentracijskim logorima diljem Hrvatske „što je bilo daleko veće zlo od preseljenja iz grada“.¹⁵

Izgradnja

Iako do kraja ožujka 1942. mjesto za gradnju židovskoga naselja još nije bilo određeno „mjerodavne su vlasti već isplanirale izgradnju“ te sklopile sporazum s predstavnicima Židovske bogoštovne općine po kojem su se Židovi obvezali „da će se u etapama preseliti u to naselje do lipnja 1942. godine“. Po tim planovima u najkraćem vremenu Općina je trebala izgraditi dvije velike barake za stanovanje veličine 24 x 5,20 metara za 100 osoba (jednu za muškarce, a drugu za žene). Sporazumom je dogovoreno da se Židovima dopusti i izgradnju nekoliko manjih „obiteljskih domova“ neovisno o izgradnji velikih baraka. Te bi se obiteljske barake, za 4 do 5 obitelji u kojima bi svaka obitelj imala svoju sobu te zajedničku kuhinju, gradile na trošak „tih privatnika koji bi imali pravo u te barake ponijeti najnužnije pokućstvo“. Kada je početkom travnja 1942. konačno određeno i mjesto „gdje će osječki Židovi sagraditi sebi nastambe“ Židovi Osijeka vjerovali su da će to naselje na gradskom zemljištu površine od 30 kat. jutara na južnoj međi Osijeka nešto zapadnije od osječko-tenjske mitnice predstavljati „konačno rješenje židovskog pitanja“, tj. da neće biti transportirani u logore

¹⁵ N. LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora...“, n. dj., 32.; HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija br. 10, br. spisa 2235, 360.111.; Zoran VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, Centar za povijest Slavonije i Branje, Spomen područje Jasenovac, Slavonski Brod, 1988., 20-50.; „Gradske vijesti“, *Hrvatski list*, Osijek, 9. 01. 1942.; AŽOO, Različiti spisi.

što se s obzirom na tadašnje prilike smatralo izvanredno povoljnim rješenjem. Ubrzo potom Općina je izdala okružnicu „da se po odredbi vlasti ima pristupiti izgradnji naselja između Osijeka i Tenje“. U okružnici je izričito bilo naglašeno „da Židovi moraju birati između budućega naselja ili internacije u logore“. Budući da izbora nije bilo radovi na izgradnji židovskoga naselja su počeli. Prvotno su Židovi „o svom trošku morali provesti kanalizaciju i urediti put“, a tek nakon tih poslova izgraditi barake u kojima će stanovati. Stoga je tzv. „radna kolona osječkih Židova“ od 200 mladića i djevojaka početkom travnja te godine počela „posao oko kanalizacije zemljišta“. Radilo se u smjenama, a pozive za radove upućivala je Općina. Istodobno je župsko redarstvo vodilo točnu evidenciju „o tome da se svi pozvani na rad odazovu“ jer se svaki izostanak „strogo kažnjavao“.¹⁶

Izgradnja velikih baraka u židovskom naselju nadomak Tenje počela je krajem travnja pod vodstvom predstavnika Židovske bogoštovne općine, bivših vlasnika donjogradskog mlina na Tenjskoj cesti *Žige Mautnera* i *Žige Wolnera*. Budući da su Židovi morali sami graditi to naselje Župska redarstvena oblast u Osijeku upozoravala je svakodnevno „sve muškarce Židove od navršene 15. do 55. godine, bez obzira jesu li pokršteni, i ženske osobe neudate od navršene 14. godine pa nadalje“ da se „bezuvjetno imaju svakodnevno, osim nedjelje, javljati na prisilni rad oko izgradnje židovskog naselja“. Školska djeca bila su izuzeta iz toga rada. Židovi iz svih dijelova grada sastajali su se u 7.00 ujutro u Novom gradu na Tenjskoj cesti kod *Mautnerovog* mlina (križanje današnje Divaltove i Ulice Josipa Reichla-Kira) i kretali na gradilište. No, dolazak na „sastajalište“ nije bio jednostavan jer su Židovi morali prolaziti osječkim ulicama, a najneugodniji prolaz bio je hod kroz Novi grad, i to Gornjom i Donjom ulicom (današnjom Divaltovom) u kojoj su uglavnom stanovali Nijemci (Volksdeutscheri), pa je svaki prolazak židovskih radnih grupa bio popraćen mnogim pogrdama, prijetnjama pa čak i kojim udarcem.¹⁷

U naselju se radilo u smjenama tijekom cijeloga dana, a navečer su se Židovi vraćali „u grad na spavanje“. Radove na gradilištu svakodnevno je nadzirao osječki dogradonačelnik *Viktor Penz*, „prijeratni kulturbundaš“, koji je tjerao Židove na rad govoreći „da će ih sve pomlatiti, jer se premalo radi“. Povremeno je u naselje dolazio i tadašnji šef policije *Dragan Bratuša*, koji se po sjećanju *Arnolda Kohna*, „prema Židovima vladao vrlo pristojno“. Do početka lipnja u naselju su izgrađene velika drvena baraka i dugačka „zidnica s dva krila i kuhinjom“, nekoliko manjih skladišta i jedna manja prostoriya koja je služila kao kancelarija za upravu naselja. Izgradnja je trajala i tije-

¹⁶ „Gradnja nastambi za Židove“, *Hrvatski list*, Osijek, 16. 04. 1942., 14.; AŽOO, – Zapisnici o utvrđivanju zločina – Okružna Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Osijek, 6. 09. 1945./ Predmet saslušanje – iskaz Arnolda Kona (40 godina); HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija br. 10, br. spisa 2235, 360.111

¹⁷ „Upozorenje Židovima“, *Hrvatski list*, Osijek, 21. 05. 1942., 13.; N. LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski sabirni...“, n. dj., 32, 33.

kom srpnja. Do sredine toga mjeseca izgrađena je još jedna zidana zgrada, a trećoj zgradi su do 29. srpnja 1942. podignuti temelji.¹⁸

Naselje je građeno četveromjesečnim prisilnim radom Židova iz Osijeka „uz saznanja Židovske bogoštovne općine“ da je to „trajno rješenje smještaja osječkih Židova“. Čim su prve zgrade krajem svibnja 1942. bile završene odmah su neki Židovi dobili naređenje da se presele u naselje. Budući da su ubrzo u naselje dopremljene i židovske obitelji iz osječke okolice – Donjeg Miholjca, Valpova, Podravske Slatine, Virovitice te u manjem broju iz drugih mjesta – već je u lipnju te godine postalo jasno da se osječki geto pretvara u sabirni logor. Tu su dovedeni gotovo svi Židovi Osijeka i bliže okolice prije njihova odvođenja u logore smrti – Jasenovac i Auschwitz.¹⁹

Život u izolaciji

Nakon izgradnje većeg dijela židovskog naselja Redarstvo Velike Župe Baranja sa sjedištem u Osijeku naredilo je početkom lipnja 1942. „da se određeni Židovi iz Osijeka presele u naselje“. Raspored doseljavanja osječkih Židova u naselje određivala je Židovska bogoštovna općina koja se rukovodila načelom da se iz grada najprije isele mlađe osobe koje nemaju obitelji, odnosno mlađi bračni parovi bez djece, kao i 200 mladića i djevojaka koji su neprekidno radili na izgradnji. Pri tome se nastojalo starije Židove što je moguće duže zadržati u svojim tadašnjim stanovima. Izuzetak iz te redarstvene naredbe bili su „neki pojedinci i obitelji iz Slatine“, njih oko 40-ak, koji su dovedeni u naselje po nalogu ustaških vlasti. Doduše, od sredine lipnja dovođenje u naselje Židova iz Donjeg Miholjca, Valpova, Podravske Slatine, Virovitice, Đakova i drugih mjesta postat će svakodnevnica, kao i blokada ustaške vlasti za izlaske iz Osijeka i obližnjih mjesta. To je i vrijeme slanja agenata državne policije u mjesta osječke okolice. Agenti su pri dolasku naređivali lokalnoj policiji „da obilaze kuće sa službenim listama“ i Židove dovoze u naselje u Tenji. Sva ta zbivanja su od sredine lipnja 1942. pretvorila židovsko naselje u sabirni logor.²⁰

Prilikom dopremanja u naselje Židovima je oduziman novac i osobni predmeti (ručni satovi, vjenčani prsteni, nakit i drugo). Oduzimanje je obavljano bez kontrole, a sve su dragocjenosti, po sjećanju preživjelog *Arnolda*

¹⁸ HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija br. 10, br. spisa 2235, 360.111; AŽOO, – Zapisnici o utvrđivanju zločina – Okružna Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Osijek, 6. 09. 1945./ Predmet saslušanje – iskaz Arnolda Kona (40 godina).

¹⁹ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj – židovska zajednica*, knjiga II., 264-267, 454-466.; Jakša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941 – 1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980., 109-111.; N. LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski sabirni...“, n. dj., 33.

²⁰ AŽOO, – Zapisnici o utvrđivanju zločina – Okružna Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Osijek, 6. 09. 1945./ Predmet saslušanje – iskaz Arnolda Kona (40 godina).

Kohna, stavljane u vreće. Budući da je prvih dana lipnja „u pregled naselja“ stigao ustaški natporučnik *Skočibušić* članovi Odbora Općine pitali su „što će biti s osječkim Židovima u Tenji? Hoće li biti poslani u Jasenovac?“. *Skočibušić* im je odgovorio „da se to neće dogoditi jer da se to htjelo ne bi se gradilo židovsko naselje nego bi odmah bili poslani u Jasenovac“. Dobivši tako garanciju da je naselje trajno rješenje za Židove privedeni su prihvatili i neuvjetne prilike življenja. Naime, zbog velikog broja „dovedenih Židova iz Osijeka higijenski uvjeti u naselju nisu bili zadovoljavajući“. To je konstatirao 9. lipnja 1942. „raskužitelj osječkog Doma narodnoga zdravlja *Juraj Kežić*“ koji je, na poziv upravitelja naselja *Žige Wolnera*, pregledao „tek iskopane bunare“ te uzeo vodu „za bakteriološki pregled“. Budući da je logor bio još u izgradnji, po *Kežićevu* svjedočenju, stanje u logoru bilo je „teško jer nije bio izgrađen dovoljan broj baraka za smještaj svih koji su prispjeli u logor pa je više žena i djece spavalo i boravilo noću i danju pod vedrim nebom“. Stanje se u naselju još više pogoršalo od sredine lipnja 1942. kada je u Osijek došao *Ivan Tolj*, šef ustaške policije u Vinkovcima, kao izaslanik Ravnateljstva za javni red i sigurnost, koji je uz pomoć mjesnog redarstva i ustaškog stožera upućivao i „preostale osječke Židove u njihovo naselje“. U roku od dva do tri dana uhićeni su svi Židovi u Osijeku i sabrani u prostore gornjogradskih državnih narodnih škola (današnje škole Sv. Ane i Filozofskog fakulteta u Jägerovoj ulici) odakle su bili prebačeni u „židovsko naselje u Tenji“. Došavši u naselje odrasli su „zgurani u zgrade, a djecu se smještalo na tavan baraka“. Zbog manjka stambenog prostora „pridošli su se snalazili gradeći skloništa u obliku daščara, šatora i sličnih nastambi“. Uz te neprimjerene uvjete življenja stanje u naselju otežavala je i glad. Iako su oko naselja bile poljoprivredne površine, te su gradske vlasti Židovima omogućile „bavljenje agrarnim poslovima za vlastite potrebe“, a članovi Uprave Židovske bogoštovne općine „brinuli se o ishrani oko 2.500 deportiranih osječkih Židova“ o nedostatku hrane u naselju govori podatak da je od kraja lipnja 1942. zagrebačka Židovska bogoštovna općina vlakom iz Zagreba stalno slala „u židovsko naselje u Tenji zatočenim Židovima marmeladu i bombone te druge prehrambene artikle“.²¹

Budući da su deportirani morali živjeti „normalnim životom“ načinjen je i plan o samostalnom izdržavanju naselja, i to tako što bi se određen broj zaposlio u obližnjim industrijskim objektima (*Plazzerianovoj* ciglani i *Fiedlerovoj* lanari), a dio „na poljoprivrednim radovima uz naplatu zakonom predviđenih nadnica“. U naselju je organizirana posebna uprava „židovske općine“, koja je osiguravala „sva sredstva za izgradnju naselja i za njegovo

²¹ HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija br. 10, br. spisa 2235 (2 / 3–45), Izjava Jurja Kežića, raskužitelja Doma narodnog zdravlja, Osijek, Krstova 19, 25. 09. 1945., 2/604.; AŽOO, Židovi u Osijeku i regiji 1945., 1946., 1947. (kutija); HDA, 248, Ustaška nadzorna služba (dalje UNS), Zapovjedništvo / U RED III, Sabirni logor Tenje, Teretni list, 26. 06. 1942.; AŽOO, – Zapisnici o utvrđivanju zločina – Okružna Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Osijek, 6. 09. 1945./ Predmet saslušanje – iskaz Arnolda Kona (40 godina).

funkcioniranje“ – ishranu, i sve unutarnje potrebe za boravak velikog broja ljudi. Upravitelj naselja, u kojem su još i tijekom srpnja trajali radovi izgradnje, bio je *Žiga Wolner*, a rukovoditelj radova izgradnje naselja *Žiga Mautner*. Na čelu radne službe nalazio se veterinar *Lew Kister*. Iako naselje nije nitko čuvao za održavanje „mira i reda u naselju“ postojala je i „interna policija“ na čelu s *Hinkom Bauerom*. Upravljanje, sada već sabirnim logorom, tražilo je iskusne ljude na tim poslovima pa je tijekom srpnja 1942. „uprava naselja proširena novim ljudima“. Tako je *Dragutin Glasner*, donekadni upravitelj ženskog i dječjeg Sabirnog logora u Đakovu, upućen 19. srpnja „na funkciju opskrbnika židovskog naselja“, a članovi proširene uprave bili su *Milan Feliks* iz Donjeg Miholjca, *Bela Strauss* iz Podravske Slatine i *Makso Kohn* iz Đakova. Budući da je izgradnja još trajala u naselju je značajnu ulogu imala tzv. „radna služba“ koju su činili „svi radno sposobni na poslovima oko što bolje osposobljenosti djelovanja naselja za tako velik broj stanovnika“.²²

Pretvaranje naselja u sabirni logor

Masovnim deportacijama naselje je sve više dobivalo izgled sabirnog logora u kojem se početkom srpnja 1942. našlo oko 2.000 osječkih i 500 pridošlih Židova iz mjesta i gradova osječke okolice. Logor je ograđen bodljikavom žicom te je stanovnicima naselja bio zabranjen izlaz bez posebne dozvole zapovjednika naselja. Iako su se u tom „modernom getu“ Židovi slobodno kretali logor su počeli čuvati predstavnici osječke ustaške pripremljene bojne pod zapovjedništvom Osječanina *Mirka Appelta*, ustaškog poručnika, i njegova pomoćnika razvodnika straže *Ljudevita Čapića*. Stanje je u logoru bilo više nego očajno; velik broj zatočenika za koje nije bilo smještaja, a i pitanje ishrane više nije bilo ostvarivo jer je osječka Židovska bogoštovna općina ostala gotovo bez svojih sredstava uzdržavajući do toga vremena djelomice koncentracijske logore u Jasenovcu i Staroj Gradiški te brinući se potpuno za Sabirni logor u Đakovu. Hrana se za tenjski logor nabavljala u nedostatnim količinama, a i pitke vode nije bilo dovoljno. Nesnosno stanje u logoru postalo je još teže kada su se pojedini ustaški čuvari okrutno odnosili prema interniranim, a i pljačke su bile logorska svakodnevica. Naušnice su se trgale iz ušiju kada se nisu mogle skinuti iz različitih razloga. Ali, unatoč svemu optimizam je bio i nadalje nazočan među stanovnicima logora. Gotovo su svi mislili i čvrsto vjerovali obećanjima „mjerodavne vlasti da je to konačno rješenje pitanja Židova“.²³

²² AŽOO, Židovi u Osijeku i regiji 1945., 1946., 1947. (kutija); Isto, O logoru Tenje i o logoru u Đakovu (1 fascikl) – Pomoć i uloga Židovske općine u zbrinjavanju zatočenika; Zapisnici o utvrđivanju zločina – svjedočenje Dragutina Glasnera, Donji Miholjac, rujan 1945.; AŽOO, – Zapisnici o utvrđivanju zločina – Okružna Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Osijek, 6. 09. 1945./ Predmet saslušanje – iskaz Arnolda Kona (40 godina).

²³ HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija br. 10, br. spisa 2235, 360.111; N. LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora...“, n. dj., 33, 34.

No, život s takvim razmišljanjem bio je kratkotrajan jer su članovi gradske Židovske bogoštovne općine *Slavko Klain* i *Julio Sternberg* pozvani 27. srpnja 1942. u Zagreb, te dobili „obavijest da će se uskoro svi Židovi iz Tenje uputiti na rad u Njemačku“. Stoga su 29. srpnja obustavljeni svi radovi na izgradnji naselja, tj. sabirnog logora, a među Židove uvukao se strah i nevjerica iako se još uvijek „vjerovalo da ustaše neće stvarno poslati sve Židove na rad u Njemačku“. Pa, unatoč toj skrivenoj nadi pojedini članovi općinske uprave počeli su nagovarati mladež da pobjegnu iz naselja. Međutim, da to ne učine mlade je Židove vodila misao „da bi odmazda za takav njihov čin bila velika“. Iako je prvi transport na prisilni rad u Njemačku, s oko 1.500 osoba, planiran za 8. kolovoza 1942. iz tehničkih je razloga odgođen za tjedan dana. Zbog nastalih (ne)prilika članovi gradske uprave Židovske bogoštovne općine sastali su se toga dana „s obrazloženjem da se odrede daljnje smjernice izdržavanja naselja“. Da je sastanak bio prokazan govori podatak da su oko 22.00 sata „u prostorije Općine“ upale ustaše s puškomitraljezima te je okupljenim općinarima pomoćnik stožernika *Ljudevit Čapić* priopćio „da je cijela Uprava uhićena kao odgovor na bijeg pročelnika Općine *Bele Friedmanna*“, koji je „navodno pobjegao u Italiju“. No, to je bio samo izgovor jer je *Friedmann* dobio propusnicu za odlazak u Dubrovnik, a u potonjem vremenu se saznalo da je pod ustaškom stražom umjesto u Dubrovnik otpremljen u logor Jasenovac gdje mu se izgubio svaki trag. Svi članovi Uprave odmah su „pregledani te im je oduzeto sve što su imali kod sebe“. Odvedeni su potom u Židovsko naselje u Tenju te je od tada Uprava Židovske bogoštovne općine bila jedinstvena, ali istodobno i proširena članovima Uprave naselja. Za pročelnika je izabran *Vladimir Grünbaum*, a ostali članovi Uprave bili su: *Lew Kister*, *Andrija Bandi Ripp*, *Julijo Sternberg*, *Slavko Klein*, *Milan Feliks*, *Makso Kohn*, *Rudolf Pollak*, *Žiga Mautner*, *Vilim Sternberg*, *Hinko Bauer*, *Dragutin Fluger*, *Rudolf Beck* i *Dragutin Glasner*. Međutim, rad Uprave bio je vrlo kratak jer je 22. kolovoza, nakon samo dva tjedna, cijeli logor evakuiran i zatvoren.²⁴

Dopremanje preostalih Židova u gradska sabirna mjesta

Budući da su od uhićenja i odvođenja u židovsko naselje bili izuzeti odbornici Židovske bogoštovne općine i članovi njihovih obitelji, pojedinci iz mješovitih brakova te oni „koji su radi svoje stručnosti radili u pojedinim bitnim osječkim poduzećima“ gradske su vlasti pristale da se njih 327 smjesti sve zajedno u Židovski starački dom, tzv. Opskrbilište, na Vukovarskoj cesti, kao i u obližnju bivšu Tvornicu koverata „Mursa Mill“ na Vukovarskoj cesti 77. Izolirani na ciljano odabranoj lokaciji, na krajnjem jugoistoku Donjega grada u blizini Židovskog naselja u Tenji te dovoljno blizu industrijskog kolosijeka priključenog na željezničku mrežu, Židove sabrane u tom

²⁴ AŽOO, O logoru Tenje i o logoru u Đakovu (1 fascikl) – Pomoć i uloga Židovske općine u zbrinjavanju zatočenika; Zapisnici o utvrđivanju zločina – svjedočenje Dragutina Glasnera, Donji Miholjac, rujan 1945.

dijelu Osijeka „mjerodavne su vlasti“, mogle jednostavnije deportirati. No, promatrajući život Židova u židovskom naselju u Tenji i u ova dva sabirališna mjesta položaj im je u gradu bio nešto bolji od onog u Tenji, iako su sabirališna mjesta bila pod danonoćnim nadzorom ustaških stražara, jer im je bilo omogućeno „od prijatelja i rođaka donošenje hrane i drugih potrepština“.²⁵

Bila je to posljednja faza etničkog čišćenja u Osijeku, a donjogradska lokacija je gradskim vlastima u potpunosti odgovarala jer su sabirališna mjesta bila „na periferiji grada“, daleko od pogleda osječke javnosti, a i starije osobe, već ranije smještene u Opskrbilištu, nije trebalo preseljavati. Budući da su „mjerodavne vlasti znale i krajnje odredište zatočenih Židova“ odgovarala je i blizina kolodvora. Većina dovedenih i zatočenih Židova živjela je u tim „sabiralištima“ oko mjesec dana, a samo manji broj nekoliko dana. Bez obzira na ljetno doba smještaj u bivšoj tvornici *Samuela Dirnbacha* bio je potpuno neuvjetan – hladne betonske hale, skladište, kancelarije i pakirnica u Vukovarskoj 77, nehygijski uvjeti življenja (samo jedan WC na nekoliko stotina ljudi – staraca i djece), loša ishrana, spavanje na podu, stješenost, depresije, prve bolesti i stalna umiranja. To „teško stanje“ nastojali su zatočenima olakšati neki Osječani koji su svakodnevno dolazili u „sabirališta“. Tako je npr. pod izlikom da su joj u Opskrbilištu braća i otac *Zora Dirnbach* svakodnevno je biciklom dolazila u Donji grad iz Gornjeg grada. U prvim danima dolaska bila je od ustaških vlasti detaljno pretresana, ali nakon nekog vremena bez problema je ulazila u prostorije te „donosila i iznosila, većinom sitnice“. Naime, budući da je njena torba bila mala „sve se svodilo na pisma i poruke“ koje je razmjenjivala na relaciji grad - sabiralište. Osim pisama, po njenom svjedočenju, ponekad je „to bio i zlatni nakit“, te je njena „misija bila vrlo opasna“ posebice jer je svakodnevno kucala na vrata i dolazila u stanove nepoznatih osoba.²⁶

Putovanje u smrt: prvi transportni vlak

Prvi transportni vlak s oko 1.000 ljudi, među kojima je bilo najviše djece krenuo je 15. kolovoza 1942. iz Židovskog naselja Tenje prema osječkom gornjogradskom željezničkom kolodvoru na kojem su stajali stočni vagoni na industrijskom kolosijeku. Budući da je prethodnih dana upotreba industrijskog kolosijeka dogovarana s Hrvatskim željeznicama sve je ukazivalo da je nastupilo vrijeme završetka pažljivog i sveobuhvatnog planiranja deportacije Židova iz „tenjskog naselja“. Taj je transportni vlak izravno odvezen u Auschwitz i, iako se nije nikada sa sigurnošću ustanovilo gdje su bili usmrćeni, stradali su po dolasku u logor 22. kolovoza 1942. godine.²⁷

²⁵ AŽOO, Židovi u Osijeku i regiji 1945., 1946., 1947. (kutija).

²⁶ HDA, fond 252, Ravnateljstvo Ustaškog redarstva, Židovski odsjek, spis br. 28.000.; AŽOO, Židovi u Osijeku i regiji 1945., 1946., 1947. (kutija); Zora Dirnbach, „Vukovarska ‘77“, Beograd, 1987., Prigodni govori i tekstovi o Židovima u Osijeku i Slavoniji (1 fascikl).

²⁷ N. LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski sabirni...“, n. dj., 35.

Nakon odlaska transportnog vlaka u tenjski je logor stigao *Hinko Picilli*, zapovjednik radne službe u koncentracijskom logoru u Jasenovcu, i naredio zapovjedniku naselja natporučniku *Mirku Appeltu* da se iz sljedećeg pripremanog transporta za Njemačku izdvoje „svi stručnjaci i obrtnici te da se dobrovoljno jave i pristanu da odu u logor u Jasenovac gdje je velika potreba za stručnjacima raznih profila“. Obećao im je da će zajedno sa svojim obiteljima stanovati u posebnim barakama. Iako broj onih koji su se javili za taj transport nije poznat, po sjećanju nekolicine preživjelih svjedoka, *Appelt* je sastavio transport od 100 do 300 osoba „upućenih za Jasenovac“. Bili su priključeni „drugom transportu“ koji je s „tenjskim zatočenicima“ krenuo iz Osijeka 18. kolovoza navečer oko 22.00 sata.²⁸

Sada je bilo posve jasno da je getoizirano židovsko naselje u Tenji bilo zapravo skupljalište, tj. privremeni tranzitni logor u kojem su Židovi Osijeka i osječke okolice bili odvoženi „za daljnji postupak“ – za otpremu u koncentracijske logore u Jasenovac i Auschwitz.

Drugi, posljednji, transport

Dan prije kobnog 22. kolovoza 1942. „smanjila se kontrola“ na ulazu donjogradskih sabirnih logora pa su tijekom dana mnogi Osječani, većinom Židovi pošteđeni progona, dolazili te odlazili opraštajući se od zatočenika. Od ranog prijepodneva sobama Staračkoga doma (Opskrbilišta), hodnicima i dvorištem hodala su uplakana lica, opraštajući se od znanih i neznanih. Tako je u Opskrbilište došla i 60-godišnja *Mitzi Friedmann*, Austrijanka arijevskog podrijetla, udovica osječkog Židova, koja se željela oprostiti od svojih poznanika. Prostorije je napustila, po osobnom svjedočenju, „ranije, da ne bude svjedokinjom stravičnog pokreta prema kompozicijama vagona“. Izlazeći, sva uplakana, iz zgrade Opskrbilišta prišla joj je mlada majka *Kardoš*, i stavila joj u naručje svoga dvogodišnjeg sina. Stražar je, po prosudbi *Mitzi Friedmann* vjerojatno namjerno, „cijelo vrijeme bio okrenut leđima“ pa je gđa *Friedmann* iznijela maloga *Branka* i spasila ga od sigurne smrti. (Nakon završetka rata dijete su preuzeli njegovi daljnji rođaci, a gđa *Friedmann* otišla je u Graz, u grad svoje domovine, gdje je nekoliko godina potom umrla).²⁹

Posljednji, i najveći, transport krenuo je kasno poslijepodne 22. kolovoza 1942. s preostalim stanovnicima židovskog naselja te s osječkim Židovima iz oba donjogradska sabirališta. Duga kolona Židova kretala se donjo-

²⁸ AŽOO, O logoru Tenje i o logoru u Đakovu (1 fascikl) – Pomoć i uloga Židovske općine u zbrinjavanju zatočenika; Zapisnici o utvrđivanju zločina – svjedočenje Dragutina Glasnera, Donji Miholjac, rujan 1945.; HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija 10, br. spisa 2235, (2 / 2-45), 385.; N. LENGEL-KRIZMAN, „Prilog proučavanju terora...“, n. dj., 35.

²⁹ AŽOO, Židovi u Osijeku i regiji 1945., 1946., 1947. (kutija); Zora Dirnbach, „Vukovarska ‘77’“, Beograd, 1987., Prigodni govori i tekstovi o Židovima u Osijeku i Slavoniji (1 fascikl).

gradskim i gornjogradskim ulicama prema željezničkom kolodvoru u Gornjem gradu. Veliku kolonu „ispaćenih, iznemoglih ljudi besciljnog pogleda“ činilo je „900 stanovnika Židovskog naselja Tenje, 600 Židova dan prije pristiglih iz Bjelovara, Koprivnice i Virovitice, te oko 300 osoba iz donjogradskih sabirališta. Pri odlasku iz logora i sabirnih mjesta zatočenici su smjeli ponijeti samo novac i jedan kofer ili torbu. Oni koji su ponijeli više od odobrenog „sve ostalo su morali ostavljati na putu iz Donjega grada prema gornjogradskom kolodvoru“. Kolona je, po sjećanju *Zore Dirnbach*, „izbežumljenih od užasa i neshvaćanja obamrljih lica vukla sa sobom torbu s prtljagom: rubljem, kojim jastukom, dekom, hranom i s nešto skrivenih dragocjenosti te s nadom u srcu da će ipak sve to preživjeti“. Toga je dana *Zora Dirnbach* od te kolone „ponijela za doživotno sjećanje upale oči i duge, nijeme poglede“. U toj koloni oprostila se zauvijek od svoje 86-godišnje bake *Hermine Dirnbach*, prijatelja *Lile*, *Šandora* i *Ančice Aufferber*, bratića *Samike Dirnbacha* i njegove supruge *Gizele*, njihova sina *Fredike*, tete *Roze* i *Paulike Spitzer* i mnogih „prijatelja kao i voljenih osoba“. Nepregledna kolona Židova kretala se usred dana Vukovarskom cestom te Ulicom Dobriše Cesarića, i to na očigled brojnih prolaznika i građana. Dok se kolona Židova, mladića, djevojaka, staraca, starica, roditelja s djecom različitog uzrasta, polako kretala mnogi su Osječani i Osječanke, nežidovi, negodovali na ulicama ne obazirući se na ustaške vojnike koji su pratili veliku povorku ljudi. Stalno su se čuli povici „Sramota! Ruglo!“, a neki su i plakali prepoznavši svoje prijatelje i donedavne sugrađane. Mnogi su prolaznici Židovima, bez obzira na odguravanje vojnika, doturali hranu, piće i druge namirnice. Na kolodvoru je izdvajano 120 osoba, pretežito staraca i starica iz Staračkoga doma te osoba bez obitelji, koji su ukrcani u posljednja dva stočna vagona kompozicije vlaka. Nekoliko dana nakon odlaska kompozicije vlaka u sandučiću *Zorine* majke *Marije Dirnbach* nađeno je olovkom „nadrhlano pisanje“ koje je napisala *Zorina* prijateljica *Hilda Pollak*. S nekoliko škrt napisanih riječi saznali su „da je odmah na kolodvoru odvojena od majke i svoje djece i da transport ide prema granici“. Nitko nije znao kamo. (Tek nekoliko godina poslije saznalo se da je dio toga transporta likvidiran u Jasenovcu, a onaj veći dio poslan u sjeveroistočni dio Europe – u koncentracijski logor Auschwitz.)³⁰

Posljednji je transportni vlak s gornjogradskog željezničkog kolodvora krenuo navečer oko 22.00 sata. Putovalo se prema Zagrebu. Na željezničkoj stanici Jasenovac odvojena su dva posljednja vagona iz kompozicije i svi do jedne osobe likvidirani su u jasenovačkom koncentracijskom logoru. Ostali stočni vagoni putovali su do Zlatar-Bistrice. U zatvorenim vagonima bilo je po 60 osoba. Voda se dijelila na stanicama, ali „samo hitnim slučajevima“.

³⁰ HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija 10, br. spisa 2235, (2 / 2-45), 385.; AŽOO, Židovi u Osijeku i regiji 1945., 1946., 1947. (kutija); *Zora Dirnbach*, „Vukovarska ‘77“, Beograd, 1987., Prigodni govori i tekstovi o Židovima u Osijeku i Slavoniji (1 fascikl).

Put je bio više nego naporan jer su se u vagonima nalazili i starci, starice i mala djeca. Stigavši u Zlatar-Bistricu ustanovili su da je na pomoćnom kolo-sijeku već jedan transportni vlak Židova iz Sarajeva koji su dan prije stigli u Zlatar-Bistricu. Bilo je jasno da je to postaja na kojoj se obavlja koncentracija preostalih Židova s područja NDH. Oko 8.00 sati sljedećega dana otvoreni su vagoni transportnog vlaka i na stanicu je u vrlo luksuznom autu stigao zapovjednik ženskog logora Lobor-grad, Osječanin *Heger*, koji je preuzeo „osječki transport“ i priopćio vodstvu osječke Općine da će „oblikovat transport za Njemačku“, i to tako da će transport činiti 900 žena, bivših zatočenica iz logora Lobor-grad, a ostatak od oko 600 žena uzet će se iz pristiglog osječkog transportnog vlaka. Nakon toga odmah su se pojavile prve kolone žena, zatočenica iz Lobor-grada, kojima se priključio i sarajevski transportni vlak koji je već čekao na pokret. Do sljedećeg je dana oformljen transportni vlak. Od Osječana koje je poznavao, po sjećanju preživjelog *Dragutina Glasnera*, u transportnom vlaku bili su *Slavko Klain* sa sinom *Leom* i suprugom, *Zlatko Adler* sa ženom, *Slavko Adler* sa sestrom i s dvije nećakinje, *Žiga Wolner* sa suprugom, *Adolf Zlatarić* sa suprugom, dr. *Hinko Stein* sa suprugom i posinom, *Lujo Rosenberg* sa suprugom, braća *Herrmann* iz Donjega grada sa suprugama, *Rudolf Pollak*, *Josip Polgar* sa suprugom i dvoje djece, *Vilim Polgar* sa suprugom, *Bernard Glasner* sa suprugom, *Dragutin Glasner*, *Mišo Weiss* sa suprugom i drugi. Transportni je vlak 27. kolovoza krenuo iz Zlatara u 16.00 sati. Stigavši na granicu preuzeli su prатnju vlaka Nijemci. Odmah su zatvorili sva vrata i prozore na stočnim vagonima. Počela je nečuvena muka. Put od Zlatara do Auschwitza trajao je tri dana i tri noći. Samo jednom su „putnici pušteni na nekoj poljani da obave nuždu“. I samo jedan put su dobili vodu za piće. Zbog tih neuvjetnih uvjeta te zbog nesnosne vrućine mnoge osobe, posebice starci i djeca, umirali su tijekom puta. Transportni je vlak 1. rujna 1942. oko 9.00 sati stigao na stanicu u Auschwitz.³¹

Epilog „putovanja u smrt“ bio je stravičan: od oko 3.000 Židova iz Osijeka i osječke okolice upućenih „na rad u Njemačku“, vratilo se svega desetak. Ostali su usmrćeni u plinskim komorama koncentracijskog logora u Auschwitzu, i to neposredno nakon dolaska transportnih vlakova.³²

U zaključku

Budući da je od travnja 1941. pa nadalje bilo ustaljeno i prihvaćeno mišljenje „da se židovski problem može riješiti samo onda kada više ne bude bilo ni jednog Židova te da se vodi bitka protiv Židova cjelokupnom

³¹ AŽOO, O logoru Tenje – Pomoć i uloga Židovske općine u zbrinjavanju zatočenika; Zapisnici o utvrđivanju zločina – svjedočenje Dragutina Glasnera, Donji Miholjac, rujna 1945.; HDA, 306, ZKRZ, Serija ZKRZ GUZ, 1944. – 1947., kutija 10, br. spisa 2235, (2 / 2-45), 385.

³² J. ROMANO, *Jevreji Jugoslavije...*, n. dj., 110, 111.; AŽOO, Fascikl, Prilog svjedočenja vezanih za povijest Židovske općine Osijek; Ravijojla ODAVIĆ, „Sabimi logor Tenje“, *Slavonija u NOB-u*, Slavonski Brod, 1966., 209.

energijom sve do pobjedonosnoga kraja“ sistematski progoni, pljačke pokretne i nepokretne imovine, mnogobrojne zabrane (npr. zabrana napuštanja mjesta stalnog boravka, zabrana kretanja, zabrana stanovanja u gradskim središtima, tj. preseljenje na periferiju Osijeka, zabrana rada u državnim službama i druge zabrane), nošenje židovskoga znaka i slično bili su uvod u potpuno uništenje Židova u NDH, pa tako i u Osijeku. Svi postupci protiv pojedinih Židova i protiv stotina i stotina ljudi, kao i getoizacija osječkih Židova u tzv. židovsko naselje izgrađeno na međi između Osijeka i sela Tenja, imali su jedan jedini cilj – Židove izvrgnuti neljudskim i ponižavajućim postupcima, što temeljitije ih opljačkati i što više ih likvidirati. Sabirni logor Tenje prestao je postojati 22. kolovoza 1942. i bio je jedini logor u NDH u kojem su bili zatočeni samo Židovi oba spola i svih uzrasta te jedan od primjera povezanosti ustaške rasne i etničke politike s istom takvom politikom nacista. Sve se to događalo u okviru njihovih zadaća „konačnog rješenja“ židovskog pitanja u NDH i Njemačkog Reicha i od njega okupiranih zemalja. Sabirni logor Tenja istodobno je bio i primjer bezdušnog etničkog preustroja NDH, a cijenu takve politike, između ostalih etničkih zajednica, Židovi su najskuplje platili.³³

³³ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), 306, Zemaljska komisija za ratne zločine okupatora i njihovih pomagača (dalje ZKRZ), Serija ZKRZ Opći spisi Glavnog urudžbenog zapisnika (dalje GUZ), 1944. – 1947., kutija 10, br. spisa 2235 (1-45), Referat br. 11.; br. spisa 2235 (2 / 3-45), 403-404.; Arhiv Židovske općine Osijek (dalje AŽOO), Različiti spisi; Ravijojla ODAVIĆ, „Sabirni logor Tenje“, *Slavonija u NOB-u*, Slavonski Brod, 1966., 209.

Summary

FROM A JEWISH SETTLEMENT IN TENJA TO A CONCENTRATION CAMP

The persecutions and prohibitions, the wearing of the Jewish symbol, the dismissals from administrative positions, the plunder of both movable and immovable property, deportations etc. which were happening during 1941 and 1942 were only a prelude to the attempts of total annihilation of the Jews in the Independent State of Croatia. Since by the end of 1941 there were no major arrests of Jews in Osijek, at the beginning of 1942 "the competent authorities" invested their efforts towards "removing Jews from Croatian milieu, i.e. from Osijek". A decision was passed according to which a Jewish settlement was to be built in Tenja, a place south of Osijek, at the expense of the local Jewish religious community. It was constructed by forced labor, and the construction work lasted until mid-July, until which time one big timber house and one concrete wall building were constructed, while by 29 July 1942 only the foundations of the third edifice were laid. The Osijek Jews were settled there in June 1942 (around 2.000 Jews), and at the beginning of July the Jews from the surrounding areas of Osijek (Donji Miholjac, Našice, Valpovo, Vukovar and Slatina) joined them. It soon became apparent that this ghetto was turning into a concentration camp. Due to a large number of residents, the conditions in the camp were extremely poor and unbearable; lack of room and of food supplies. Therefore on 15 and 22 August 1942 all the Jews from the ghettoized Jewish settlement in Tenja, i.e. the temporary transit camp, were transported into other major concentration camps (around 200 of them to Jasenovac and around 2.800 to Auschwitz). That was the end of the concentration camp in Tenja. It was the only camp in the Independent State of Croatia which held captive only Jews of both sexes.

(Prijevod sažetka: *Gabrijela Buljan*)

Key words: Jews, Jewish settlement, Osijek, Tenja, internees, concentration and transit camp